

SKORPIONENS GIFT

Johannes Adamsen

SKORPIONENS GIFT

*Vilhelm Grønbechs
kritik af kristendom og kultur
– i lyset af Herders og Nietzsches tænkning*

HOVEDLAND

Skorpionens gift
© Johannes Adamsen 2002
Forlaget Hovedland

Omslagsillustration: J.P. Willumsen: En bjergbestigerske, 1912

Omslag: Søren Melchior
Tilrettelæggelse: Karina Damkjær
Trykt hos E.J. Graphic, Beder 2002

ISBN 87 7739 587 5

Udgivet med støtte fra Aarhus Universitets Forskningsfond

Forlaget Hovedland
Stenvej 21
8270 Højbjerg

mail@hovedland.dk
www.hovedland.dk

Indhold

Forord	7
Kapitel 1	9
1. Indledning	11
Kapitel 2	17
2.A. Kort præsentation af Vilhelm Grønbech	19
2.B. Bogens teser	22
Kapitel 3	25
3.A. Johann Gottfried Herders liv og tænkning – en introduktion	27
3.B. Grønbechs artikel “Herder”	46
3.C. Grønbechs trilogi om urkristendommen	57
a. Jesus Menneskesønnen (præsentation)	57
b. Paulus. Jesu Kristi Apostel (præsentation)	68
c. Kristus. Den opstandne frelser. Den ældste kristne menighed (præsentation)	77
d. Metodisk forbemærkning	89
e. Jesus	90
f. Paulus	100
g. Kristus	114
h. Konklusion	119
3.D. Hellenismen som problem – og nøgle	130
a. Hellenismen	131
b. Hellas	138
c. Hellenismen efter hellenismen	162
d. Konklusion	163
3.E. Et blik på Herders urkristendom	171
Note om det klassiske (Sokrates og Platon)	179
3.F. Herders kristendoms- og kulturkritik	184
a. Kristendomskritik	191
b. Kulturkritik – en bestemmelse	192
c. Herders kulturkritik	195
d. Konklusion	199

3.G. Kristendoms- og kulturkritikkens sammenknytning	
hos Grønbech	204
a. Kampen om Mennesket	205
Ekskurs om Primitiv Religion	221
b. Kampen for en ny sjæl	223
c. Frie Ord	232
d. Konklusion	257
3.H. Grønbechs kristendoms- og kultursyn sammenlignet	
med Herders	266
 Kapitel 4	271
4.A. Friedrich Nietzsche	
– kort præsentation og nogle præciseringer	273
4.B. Grønbechs Nietzsche-tolkning	285
4.C. Nietzsches forhold til antikken	291
a. Urkristendommen	291
b. Det klassiske	297
4.D. Nietzsches radikale kritik af europæisk kultur	317
a. Gudstanken	317
b. Troen	321
c. Kritikkkens omfang	328
d. Konsekvenser	331
e. Konklusion	337
4.E. Nietzsches kristendomskritik	
som forudsætning for Grønbechs	344
4.F. Grønbechs alternativ	351
Ekskurs til den religionshistoriske inspiration	360
 Kapitel 5	363
5. A. Perspektivering	365
a. Almenkulturelle forudsætninger	365
b. Grønbech i fuld figur	369
5.B. Kritik af kritikken	375
 Forkortelser	384
Litteratur	385

Forord

Det er en gammel indsigt at også gamle indsigter tåler gentagelse, således også den indsigt at en bog kun bliver til ved at en forfatter sætter sig i uhjælpelig taknemmelighedsgæld.

Mange skylder jeg tak, og følgende særlig tak: Forstander Henrik Kidmose, Ry Højskole, for korrekturlæsning; Statens Humanistiske Forskningsråd for et halvt års stipendium i foråret 1999; Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet, som støttede mig med tre måneders stipendium ligeledes i min orlov – dem foruden havde projektets belastning for familien været større end sædvanlig; Aarhus Universitets Forskningsfond for tilskud til trykning; Lone, som på et kritisk tidspunkt generøst foreslog en økonomisk satsning – som lykkedes, og for overbærenhed og for at insistere på andre tings nødvendighed. Og ikke mindst professor Peter Widmann, med hvem jeg både har diskuteret de store linjer og detailspørgsmål, og som både har ansporet til koncentrationens kraftanstrengelse og lokket – let ladet sig lokke! – med spændende samtaler af centrifugal karakter; den uselviske hjælp-somhed har været enestående og har nok engang bevist at indsigtsens glæde paradoksalt flerdobles ved deling.

Endelig skylder jeg endnu en tak, og korrekturlæsning er det mindste, til min gamle lærer, mag. Arne Rasmussen, Nr. Nissum. Af ham har jeg lært noget om forholdet mellem skabelsen, lidelsen og erindringer (historien) – derfor først og fremmest noget om sammenhængen mellem god videnskab og menneskeliv. Alene den tillid han har vist mig fra min tidlige ungdom berettiger og gør det uomgængeligt at bogen er dediceret til ham.

Ry, 8. januar 2002

Tilgnet
Arne Rasmussen, Nr. Nissum

I

“For hver eneste begyndelse
er blot en fortsættelse,
og begivenhedernes bog
er altid åben på midten.”

(W. Szymborska)

1.

Indledning

Foreliggende afhandling er en systematisk undersøgelse af den danske religionshistoriker Vilhelm Grønbechs kristendoms- og kulturkritik. Disse to begreber, kristendomskritik og kulturkritik, vil i afhandlingen mange gange optræde som en enhed, og det vil undervejs blive klart hvorfor. Det skyldes overordnet set at Grønbech i sin kulturkritik efterhånden når frem til den opfattelse at kulturen er død, og at dens død eller goldhed har sin begrundelse i at den i bund og grund er en kristen kultur. Derfor bliver hans kulturkritik en kristendomskritik. Sådan tager det sig i hvert fald ud hvis man ser på Grønbechs kulturkritik i kronologisk orden.

Undersøgelsen angår altså først og fremmest Grønbechs kristendoms- og kulturkritik. At den er systematisk betyder at jeg er interesseret i at forstå kristendomskritikkens sammenhæng med kulturkritikken, og endvidere at jeg ser det som en central opgave at undersøge kristendoms- og kulturkritikkens indre sammenhæng og konsekvens såvel som dens følger og baggrund/oprindelse.

Hovedtitlen fokuserer på to store tænkere som de figurerer hos Grønbech. Det drejer sig om den store tyske filosof, teolog mv. Johann Gottfried Herder (1744-1803) og den næsten af alle kendte filolog og filosof Friedrich Nietzsche (1844-1900). De inddrages og indtager en afgørende position af forskellige grunde som jeg vil belyse. Herder var for Grønbech den store redningsmand i en kultur og ikke mindst i et forskningsmiljø som i forhold til forståelsen af fremmede kulturer var både dybt præget af evolutionsteoretiske strømninger og selv promoverede dem. Her åbnede Herder en horisont for studiet af fremmede religioner og kulturer som Grønbech efter eget udsagn opfattede som en stor befrielse. Heri ligger intet kontroversielt, og det kan findes i stort set enhver fremstilling af religionshistorikeren Vilhelm Grønbech.

Til gengæld er inddragelsen af Nietzsche ikke selvfølgelig. Den skyl-

des at fokus for afhandlingen netop ikke er Grønbechs religionshistoriske virke, men som nævnt kristendoms- og kulturkritikken. Nietzsches tænkning bliver det afgørende omdrejningspunkt for at forstå Grønbechs kristendoms- og kulturkritik, for det viser sig at denne helt afgørende er påvirket fra og kun lader sig forstå i sin dybde i slagskyggen fra Nietzsches radikaliserede kulturkritik. Dette er min påstand. For første gang i europæisk kultur finder man en kristendomskritik som dels forbinder kristendommen med den klassiske tænkning og herudfra formulerer en gennemgående kritik af begge, dels udvider kritikken til et altomfattende opgør med hele den europæiske kultur, inkl. dens moderne former, kunstnerisk, politisk, videnskabeligt, filosofisk, teologisk og religiøst. Så gennemført er Nietzsches kritik at han udkaster nogle forestillinger om noget helt nyt, endog inden for filosofien.

Foreliggende afhandling skal altså godtgøre at det forholder sig som lige nævnt. Herder inddrages dels fordi det mærkeligt nok ikke er undersøgt hvilken position Herder indtager i Grønbechs univers, dvs. hvor og på hvilken måde Herder har påvirket hans samlede virke både religionshistorisk, kulturkritisk osv. Først i en konfrontation med denne inspiration viser Nietzsches påvirkning sig i sit fulde omfang. Hensigten er grundigt at belyse Grønbechs kristendoms- og kulturkritik, dels fordi det ikke er gjort, dels fordi den stadig har eftervirkninger i Danmark, og ikke mindst fordi en afdækning af hvad der faktisk rører sig, peger på fundamentale problemer og ringe eller slet ikke forståede konsekvenser der som en uigennemskuet understrøm stadig præger vores selvforståelse. Ikke mindst har Grønbechs kristendoms- og kulturkritik præget religionshistorien (naturligvis) og betydelige dele af teologien, bl.a. gennem den såkaldte tidehvervsgrundtvigianisme; på markant vis ligger der en kristendomskritisk arv fra Grønbech i Kaj Thanings opgør med "pilgrimsmyten". Selv om jeg ikke kommer ind på eftervirkningerne herfra er de en afgørende horisont. Først og fremmest fordi kristendomskritikken eller dele heraf som en selvfølge danner forudsætning for såvel almindelig kulturdebat som ganske store dele af den intellektuelle, humanistiske og teologiske, diskussion, kan denne afhandling påberåbe sig mere end specialinteresse for historikere, litteraturhistorikere og andre som er særlig optaget af forrige århundredes første halvdel.

Undersøgelsen forløber sådan at jeg først præsenterer Grønbech, hvorefter jeg i teseform skærper afhandlingens sigte (2).

Den store tredje del fremstiller Herder og Grønbech i forlængelse af hinanden. Efter en lidt længere fremstilling i essay-lignende form af Herders liv (ultrakort) og tænkning (3.A.) – som med fordel kan udskydes hvis den forekommer vanskelig – følger en præsentation af Grønbechs afhandling om Herder hvori jeg finder hvad Grønbech direkte og åbent artikulerede for og imod (3.B.). Herefter følger en lang gennemgang af Grønbechs arbejde med urkristendommen (3.C.) og hellenismen (3.D.) som på afgørende måde er en nødvendig nøgle til at åbne kristendomstolkningen med. Jeg lader denne store fremstilling følge af en lille undersøgelse af Herders fortolkning af urkristendommen, med kort orientering om hans forståelse af det klassiske (3.E.). Jeg skal i 3.F. vise at denne sammenstilling – som ventet – ikke viste nogen mulig påvirkning fra Herder hvad angår Grønbechs fortolkning af kristendommens oprindelse.

Stadig i tredje del fortsætter jeg med en undersøgelse af Herders kristendoms- og kulturkritik (3.G), og heri kommer bl.a. et afsnit med nogle væsentlige indledende og indkredsede analyser og overvejelser over kulturkritikkens baggrund og nærmere bestemmelse (3.G.b).

Først herefter fremstiller jeg Grønbechs kulturkritik som den forløber fra 1912 til hans død i 1948 (3.H). Dette kapitel er selvfølgelig bærende, og derfor er det ganske langt fordi det er afgørende at præsentere Grønbechs opfattelse nuanceret og med sans for den indre udvikling som der faktisk viser sig at være. Jeg skal heri bl.a. vise de indre spændinger og forhold som gør sig gældende i Grønbechs kristendoms- og kulturkritik, og herunder vil jeg godtgøre at den først begynder at tage afgørende form omkring 1930 eller måske lidt senere. Denne del afsluttes med en sammenstilling mellem Herder og Grønbech som munder ud i at de kulturkritiske træk på væsentlige punkter ikke kan genfindes hos Grønbech der omvendt har en radikalitet, først og fremmest hvad angår kristendommens og den klassiske filosofis indflydelse, som er Herders tænkning fremmed.

Hvis denne væsentlige inspiration for Grønbech på helt afgørende steder i Grønbechs tænkning viser sig ganske uforenelig med denne, så kunne spørgsmålet rejses om Grønbech faktisk helt originalt har udviklet en radikal kristendoms- og kulturkritik. Når spørgsmålet alligevel ikke rejses, skyldes det et idéhistorisk faktum, nemlig Nietzsches altdestruerende kritik af europæisk kultur. Med Nietzsche ændres de intellektuelles syn på kultur og kristendom grundlæggende. Når Grøn-

bechs sammenkædning har lignende træk, er det således mest nærliggende at tolke den i relation til Nietzsche – alle forskelle i øvrigt behørigt taget i betragtning. Derfor er fjerde del en præsentation, analyse og undersøgelse af Nietzsche kristendoms- og kulturkritik, for herudfra at gennemlyse Grønbechs tilsvarende anskuelser.

Først præsenterer jeg (igen helt kort) Nietzsche hvorefter jeg i en stillingtagen til den væsentligste Nietzsche-forskning præciserer nogle helt grundlæggende problemer i at beskæftige sig med Nietzsches filosofi og kristendomskritik (4.A.). Som i tredje del (jf. 3.B.) vil jeg herefter præsentere Grønbechs åbenlyse stillingtagen til Nietzsche (4.B.). Derefter følger en analyse og fremstilling af Nietzsches forhold til urkristendommen, dvs. til Jesus og til Paulus, og til den klassiske kultur (4.C.). Efterfølgende kommer så det afgørende kapitel om den nietzscheske kristendoms- og kulturkritik (4.D.), et kapitel hvor jeg viser både hvor radikal Nietzsche faktisk er, og det alternativ hans kritik munder ud i. Hele den lange fremstilling kan ende i en relativ kort opsamling og konklusion som nærmest rekapitulerende slutter at Grønbech på afgørende vis tilslutter sig Nietzsches opgør med europæisk kultur. Fjerde del afsluttes i forhold til det næstsidste kapitels definitive konklusion med et kapitel som analyserer det alternativ og den i alternativet indeholdte blindgyde som Grønbech i forlængelse af sin altnedbrydende kritik ender i (4.F.).

Femte del er perspektivering og en kritik som har ligget mig meget på sinde. Dels skitserer jeg her, så at sige post festum, de almindelige forudsætninger, kulturelt, politisk, filosofisk og teologisk for Grønbech; dels samler jeg nogle problemer op som skal med for at få belyst Grønbech ordentligt, men som egentlig ikke rigtig lader sig forklare før nu (5.A.). Til sidst vil jeg underkaste Grønbechs kristendoms- og kulturkritik en systematisk analyse og en deraf følgende kritik. Min kritik skulle gerne vise at præmisserne for Grønbechs kristendoms- og kulturkritik ikke lader sig opretholde (5.B.).

Min afhandling vil altså undersøge Grønbechs kristendoms- og kulturkritik ved at analysere relationerne til Herder og Nietzsche, men det overordnede sigte er faktisk positivt. Undersøgelsen ender med en kritik af Grønbechs position som tjener til en bedre forståelse af et centralt tema. Derudover er sigtet at medvirke til en genåbning af samtalen om forholdet mellem kristendommen og politik (kultur) i almindelighed, og til dogmatisk tænkning (netop religionskritikken har

vænnet os til at betragte disse to ord, dogmatik og tænkning, som modsætninger!) i særdeleshed. Afhandlingen kan medvirke til dette mål ved at vise hvorfra mange kristendoms-kritiske holdninger kommer; navnlig skal den systematiske mistæneliggørelse der præger tidens intellektuelle debat (herunder også en del teologisk forskning), føres tilbage til sine glemte eller fortrængte rødder.

Denne afhandling har taget form fordi jeg fandt en udarbejdelse af Grønbechs kristendoms- og kulturkritik nødvendig, ikke mindst på grund af dens magtfulde virkninger, hvor den under alle omstændigheder har virket parallelt med Nietzsches opgør. Begge har hævdet at en adækvat kulturkritik med indre nødvendighed måtte inddrage kulturens religion, altså kristendommen, og alene derfor distancerer de sig i niveau fra mange af nutidens kritikere som fx både vil have en kristen kultur og en ny moral – eller lignende. Trods det at denne udarbejdelses nødvendighed var med henblik på en kritisk stillingtagen er det mig magtpåliggende at understrege at Vilh. Grønbechs forfatterskab ikke er overflødiggjort hermed. Dels bør man kende og respektere sine modstandere, dels er Grønbechs forfatterskab, ikke mindst den overvejende religionshistoriske del, stadig særdeles læseværdig på egne præmisser.

Under udarbejdelsen sagde vidt forskellige mennesker, som levende erindrede Grønbechs indflydelse fra deres ungdoms- og studietid, til mig, at ingen kunne komme uden om en stillingtagen. En sagde: “Vi var jo alle grønbechianere dengang i 30’erne.” Selv om der nu så godt som ingen er tilbage af disse “grønbechianere” (enten har de forladt positionen, eller de er døde), har Grønbechs indflydelse krav på en forståelse, ikke mindst når man efterhånden gør sig klart at denne indflydelse har haft langtrækkende eftervirkninger – ja, for så vidt kan mødes dagligt i medierne.

Alligevel kunne en og anden efter de terroristiske aktioner i USA d. 11. september 2001 mene at disse problemstillinger for alvor er passé – ulukkeligvis forholder det sig lige omvendt: De er så aktuelle som nogensinde. For det første er Vestens selvforståelse stadig dybt præget af den tænkning og kritik som Nietzsche har ydet og Grønbech artikulert på sin særprægede måde. Det bliver særlig tydeligt hvis man overvejer den bestandige tendens til at forstå den vestlige kultur i sit

splittede forhold til religion. Men hvad der er mindre påagtet, og som berøres en passant i afhandlingen, er at Vestens dominans indtil afkoloniseringen efter den anden verdenskrig var så massiv at selv spredte forsøg på at nyformulere ikke-vestlige traditioner inden for islam, hinduisme (hvor endog betegnelsen er vestlig!), buddhisme osv. kun kunne ske under afgørende påvirkning, ja nærmest i spændetrøje, fra vestlige strømninger, det være sig kristendommen som religion, demokrati som styreform, liberalisme, socialisme (marxisme/kommunisme) etc. Eksempelvis hentede Mao marxismen til Kina; Ho Chi Minh var dybt påvirket af USA's og Frankrigs frihedstradition (og vendte sig først til kommunismen da Vesten forrådte deres egne idealer, dvs. satte kolonialistisk/imperialistisk praksis over kolonifrigørelse – skulle ikke netop USA være disponeret for at forstå det sidste?); og i den nu meget omtalte islam reformulerede de muslimske intellektuelle deres religion under kraftig indflydelse fra liberal tænkning, og først senere (efter 1945) fra socialistisk arvegods, ofte i revolutionær udgave. Den shia-islam som kom til magten i Iran i 1979 med Ali Khomeini, var ikke "fundamentalistisk", som så oftest stereotyp hævdes, men tværtimod revolutionær. Khomeini var påvirket af Ali Shariati som kendte både sin Feuerbach, sin Frantz Fanon og sin Sartre. Med Khomeini forandres shia-islam til revolutionær islam – og vender samtidig Vestens selvkritiske "tradition" i dens totalitære udgave fra Nietzsche – mod Vesten selv, personificeret i "Den store Satan", USA.

Med disse antydninger håber jeg at have vist at vores selvforståelse også her er tæt sammenvævet med forståelsen af andre, og at den kræver kritisk fordybelse i egen historie. Den splittelse som Grønbech artikulerer i forhold til kristendom (religion) og kultur, er ikke et overstået stadium.

II

“Hos dem som vedstår at undervise
står autoriteten ofte i vejen for dem
som ønsker at lære.”

(Cicero)

Vilhelm Grønbech, ca. 1941

2.A

Kort præsentation af Vilhelm Grønbech

Et af de mennesker som på afgørende vis har formuleret opfattelser og væsentlige karakteristika der har været en del af vort århundrede, er religionshistorikeren Vilhelm Grønbech (1873-1948). Grønbech var landets første professor i religionshistorie fra 1915 til 1943, og derudover var han overordentlig lærd og en flittig bidragyder til mangfoldige emner, spændende fra store, vidtfavnende kulturfremstillinger af det gamle Norden og det gamle Hellas over dybtborende analyser af kunstnere, forfattere og såkaldt mystikere til politiske og kulturkritiske foredrag, avis- og tidsskriftsartikler og bøger. Hans bogproduktion alene omfatter mere end 25 bind. Og faktisk alle er den dag i dag alt fra læseværdige til uomgængelige værker inden for deres felt. Vilhelm Grønbechs indflydelse var enorm og rækker langt ud over hans død og er vel visse steder med os endnu. Denne indflydelse hidrører ikke alene fra hans vellidte og -besøgte foredrag og fra de meget læste artikler i hans og Hal Kochs tidsskrift *Frie Ord* (1946-48). Faktisk fik netop bøgerne en stor plads hos overraskende mange fordi Grønbech skrev med suveræn sprogkunnen, og han henvendte sig ikke kun til en videnskabelig offentlighed, men til den almentinteresserede læser, endda først og fremmest til denne.

Grønbech blev født i Allinge på Bornholm i en familie præget af bornholmer-vækkelsens kristendom. Tre år gammel, i 1876, flyttede han med familien til Rønne, og i 1881 flyttede de til København, og siden var Grønbechs tilknytning til Bornholm og almuen i Allinge indskrænket til kortvarige sommerophold. Grønbech blev i 1902 doktor på en disputats om tyrkisk lydhistorie, efter at være blevet cand. mag. i latin, nordisk og engelsk. Efter disputatsen brød han sammen og ernærede sig bl.a. ved at spille orgel i Skt. Jakobskirken i København. Imedens begyndte han sit store arbejde med at indsamle og behandle materialet til studier i nordisk religion, og i 1909 kunne han udsende

første bind af det store værk *Vor Folkeæt i Oldtiden*, de sidste tre bind kom så i 1912. Fra universitetets side havde man udmærket blik for Grønbechs lysende begavelse, og man fik ham ansat til at varetage undervisningen i engelsk, hvilket har sat sig spor i hans forfatterskab med den store indlæsthed i engelsk litteratur og kultur. Fra 1911 varetog han undervisningen i religionshistorie indtil man i 1915 oprettede en lærestol i faget og kaldte Grønbech som professor. Den direkte årsag hertil var at Nathan Söderblom skiftede sit religionshistoriske professorat i Leipzig ud med ærkebispesædet i Uppsala, så man forespurgte fra Leipzig Universitet om Grønbech ville overtage det ledige professorat, hvilket han overvejede. Pga. krigen var det dog lidet tiltrækkende, og samtidig lagde rektoren fra Københavns Universitet, gammeltestamentleren J.C. Jacobsen, sig i selen for at beholde Grønbech ved universitetet.

Fra 1915 til sin afgang varetog Grønbech undervisningen i religionshistorie og skrev samtidig sine mange bøger. I forlængelse af studierne i nordisk religion kom det lille skrift *Religionsskiftet i Norden* allerede i 1913, og i 1915 kunne Grønbech med nok et lille skrift *Primitiv Religion* løfte lidt af sløret for de omfattende studier i naturfolks religioner som lå bag *Vor Folkeæt*. I 1922 udsendte han det bestilte arbejde *Religiøse strømninger i det nittende århundrede*, og fra 1925 til 1934 kom så de fire store bind *Mystikere i Europa og Indien*. Disse fire bøger dækker et enormt kildemateriale som Grønbech karakteristisk nok havde bearbejdet med udgangspunkt i originale tekster, vedisk og sanskrit, oldtysk, græsk, latin og spansk. Samtidig udgav han samlingen *Kampen om Mennesket* (1930) og han skrev en omfattende nekrolog over Harald Høffding (1932) og det store værk *William Blake* (1933) – ikke underligt at anekdoten vil vide at en kollega på et tidspunkt spurgte ham: “Hvilken bog kommer så i denne uge?”

Er disse ni års udgivelser imponerende ligner de alligevel kun en optakt. I 1935 kommer både bogen om Jesus, første bind af *Goethe* og den store bog om Friedrich Schlegel. Andet bind af *Goethe* følger efter i 1939, og fra 1940 formelig eksploderer han: *Paulus og Hellenismen I-II* i 1940 samt den svenske udgave af *Kampen for en ny sjæl. Kristus* i 1941, de to første bind af *Hellas* i 1942 og de to næste fra 1943 til 45. Desuden udgiver han i disse år også bogen *Sejerseren fra Variager* (1941) og to digtsamlinger samt bogen *Sprogets musik* (1943). Og endelig skriver han hovedparten af tidsskriftet *Frie Ord*, som han udgav sam-